

Розділ 6. Вивчення проблем політичної психології українського суспільства

6.1 . Вивчення політичних ідентичностей населення країни

У вітчизняній політичній психології проблематика політичної ідентичності репрезентована широким спектром досліджень, присвячених виявленню соціально-психологічних механізмів та чинників виникнення (становлення, конструювання, трансформування) ідентичності, а також закономірностей її впливу на масову політичну свідомість та поведінку. Це, насамперед, праці співробітників Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (М. Слюсаревського, В. Татенка, В. Васютинського, О. Донченко, П. Горностая та ін.), а також науковців з різних регіонів країни (В. Павленко, П. Гнатенка, Н. Хазратової, Н. Каліної, С. Грабовської, Б. Мар'єнка та ін.)

Політичну ідентичність психологи пов'язують із самовизначенням особи (соціальної групи) щодо модусів поведінки у ситуаціях конкуренції, влади, вибору і описують у категоріях *переживання* (тотожності, єдності, цілісності з політичними цінностями, ідеями, групами тощо) та *усвідомлення* себе суб'єктом політичного вибору, активності, участі, соціальних ролей тощо. Коли йдеться про процесуальні аспекти політичної ідентичності говорять про ідентифікацію, самоідентифікацію, самовизначення, аполітичну ідентичність розуміють як результат цих процесів (іноді політична ідентичність ототожнюється з громадянською ідентичністю або політичною/громадянською суб'єктністю).

За різними критеріями виділяють усвідомлену і неусвідомлену, позитивну і негативну, «приписану» і «обрану», реальну і ідеальну, соціальну і особистісну, групову й індивідуальну, ситуативну і надситуативну політичну ідентичність.

На переконання О. Донченко, *потреба «суб'єкта в ідентичності з мікросоціальною спільнотою будь якого масштабу» є первинною, адже політична ідентичність створює відчуття «нормальності існування», «безперервності змін», «адекватності себе даному середовищу, віку, подіям, нормам, людям» і є «головним механізмом структурування власної реальності», «реставрування суб'єктом єдності смислу, відчуття стабільності та захищеності власних цінностей» [8, 49]. Досліджуючи вплив колективного несвідомого на психологію «своїх» і «чужих», авторка приходить до висновку про те, що «архетиповою основою, що викликає різні емоційні ставлення до однакових ситуацій», є відмінності у психофрактальних цінностях [9, 216], а «архетиповим джерелом будь-яких локалізованих програм (партійних, ідеологічних...)» є феномен «містичного сюжету, в якому гуртуються люди, що поділяють одні й ті самі цінності та мають однакові ціннісні орієнтації» [9, 222]. «Закон архетипового спадку різних «племінних цінностей»», які століттями передавались наступним поколінням, породжує конфлікт чотирьох типів ідентичностей (тоталітарного, демократичного, ліберального і психоекологічного), що унеможлиблює політичний консенсус. Єдиний шанс для розвитку політичної нації за цих обставинав авторка вбачає у пошуку «надгрупових державних цінностей» [9, 232], а на особистісному рівні – у регулюванні дистанції інтеракцій, адже «для сучасної людини просто принизливо не розуміти того об'єктивного факту, що все у світі складається з дихотомічних опозицій, які зовсім не обов'язково переносити на особистісний рівень» [9, 233].*

На думку автора теорії інтеракційної психології влади В. Васютинського людина є істотою ідеологічною і «первісно влада ідеології ґрунтується на фізично-біологічній залежності людського тіла від умов існування», звільнення від якої можливо або «шляхом набуття суто індивідуального досвіду адаптації», або шляхом набування «соціально-інтеракційних змістів», коли індивід «опиняється у підвладній позиції щодо пропонованих йому ...

схем тлумачення дійсності»[10,409]. На переконання автора «інтеріоризація психоідеологічних структур стає обов'язковим атрибутом особистісного розвитку» [10,399]. Ідентифікуючись з ідеологією«... й індивід, і соціум психологічно узалежнюються від неї» [10,395], зрештою вона стає єдиною можливою схемою сприйняття і тлумачення дійсності. З психологічного погляду «будь-яка ідеологія має щодо окремої особи тоталітарний характер» [10,410], що проявляється у її психологічній обов'язковості: «щоб стати свідомою особистістю людина мусить засвоїти певну ідеологічну систему»[10,435]. Ідеологічна ідентифікація зумовлює упередженість та егоцентризм, і водночас – когнітивне спрощення дійсності, оптимізацію взаємодії з соціальним оточенням, соціальну адаптацію.

Витоки ідентифікації з владою В.Васютинський вбачає у особливостях раннього особистісного розвитку (потреба у опіці, захищеності, задоволенні основних потреб) та притаманному «...людині прагненні знаходити сенс свого життя, визначати життєві цілі» [10, 410], а відтак первісною нормою є тотальна автократична особистість. Демократичні настановлення у такому разі «є лише своєрідним варіантом, відхилення від норми, нестійким результатом довготривалого економічного, політичного та соціально-психологічного розвитку», а отже демократія є «психологічно складнішою, ніж її відсутність» [11, 20].

Феномен політичної ідентичності досліджувався також у руслі **психології ментальності**. Зокрема М.Корнєв ментальні перепони визнав найбільш складними на шляху українців до європейської ідентичності, адже західні культури «органічно поєднують раціоналістичні засади побудови та життєдіяльності...політики...з наповненням їх суспільно значущими емоційними смислами», тоді як «українська культура має більш варіативний, «народний характер» – у ній переважають емоційно-почуттєві, або «кордоцентричні», архетипи [12, 331].

Н. Каліна розглядає політичну ментальність як різновид дискурсивної практики і розрізняє *політичну ментальність*, як «сукупність семіотичних втілень картини світу» [13, 11], і *політичний менталітет*, як «неусвідомлюваний групою *стан внутрішньої ідентичності*, що виявляється у відносно єдиних способах сприйняття, інтерпретації політичної реальності і реагування на неї» [13, 15]. У кожному з чотирьох компонентів політичного менталітету (мотиваційному, пізнавальному, когнітивному, операційному), автором вирізняються свідомі і несвідомі компоненти [13, 139]. Запропонований підхід до вивчення ментальних структур на матеріалі дискурсу був апробований Н. Каліною при вивченні менталітету кримчан, а побудована за його результатами типологія субкультур невдоволеності виявилась продуктивною для аналізу загальних тенденцій розвитку і функціонування політичного менталітету жителів півострова.

Дещо в іншому ключі Н. Хазратовою здійснене дослідження ментальних особливостей ставлення українців до влади, згідно якого однією з найбажаніших рис ідеального образу влади виявилась ознака «влада не є джерелом насильства» [14, 40]. Валідність цього результату значно пізніше підтвердили події 2013–2014 рр., а також бурхливі дискусії щодо меж застосування сили громадянами і державними силовими структурами, які тривають і сьогодні.

На засадах *поєднання неklasичного і постнеklasичного підходів*, із застосуванням методів психосемантики, моделювання, дискурсивного аналізу здійснено низку емпіричних досліджень особливостей політичної ідентифікації українців в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України. Так, за результатами започаткованого ще у 1994 р. в лабораторії психології мас і спільнот психосемантичного моніторингу змістових і динамічних характеристик розвитку масової політичної свідомості, який тривав 20 років, було побудовано модель політико-семантичного простору сучасного українського суспільства і простежено

динаміку ідентифікації населення України за векторами про-(анти) реформаторських та про-(анти) російських настроїв. Виявлено відмінності між політико-ідеологічними позиціями основних соціально-демографічних групі визначено загальні особливості та проблеми самоідентифікації суб'єктів політичного процесу [15]. Виявлено «феномен не тільки позитивної, а й негативної (власне, амбівалентної) ідентифікації з владою, коли, з одного боку, влада викликає сильне неприйняття та антипатію, а з другого – її наявність і взаємодія з нею стають необхідним чинником саморегуляції суб'єкта [15]. Моніторинг підтвердив практичну доцільність конструювання вибірки на основі поділу України на дев'ять політико-ідеологічних регіонів.«Протягом 1990-х років і до «помаранчевої» революції 2004 р. реформаторські та, особливо, патріотичні настрої поширювалися з Галичини і Києва на інші західні області, далі – на Правобережний Центр, а згодом – і на Північний Схід. За законами поляризації їм протистояли південно-східні регіони. Проте в наступне десятиріччя відбулася їхня істотна ментальна українізація: український патріотизм (часто-густо в російськомовному оформленні) істотно виріс на півдні та сході, але меншою мірою – у Криму і на Донбасі» [16,41].

У цій же парадигмі І.Жадан проведено дослідження *регіональних особливостей ідентифікації* студентської молоді з політичними цінностями (у психосемантичному опитуванні, проведеному у грудні 2013 р. – травні 2014 р. взяли участь і студенти м. Донецька). За результатами емпіричного дослідження експліковано базові смисли ціннісних конструктів студентства: *безпека, права людини і розвиток* (причому безпека і права людини інтерпретувались молоддю як умови розвитку і самореалізації) [17]. Отримані факторні моделі ціннісної складової політичного дискурсу студентства у різних регіонах дали змогу скласти уявлення про особливості ідентифікації студентства і можуть бути використані для прогнозування політичної поведінки молоді. Найбільш поширеними у студентському середовищі

виявились ліберальна, консервативна, соціал-демократична та аморфна ідентифікації. На перший погляд факторні структури дискурсу молоді сходу і заходу та центру і півдня видалися близькими: перші дві моделі структуровані навколо цінностей влади, другі – навколо цінностей особи. Однак аналіз достовірних відмінностей за окремими ціннісними пропозиціями показав, що молодь центрального і західного регіонів демонструє достовірно вищий рівень суб'єктності, ніж молодь сходу і півдня, а рівень політичної ідентифікації на сході і півдні істотно нижчий. Найменш суперечливим виявився політичний дискурс студентів у центральному регіоні, найбільше протиріч виявлено у інтерпретаціях базових ціннісних смислів студентів сходу і півдня [18].

Проблемі *механізмів політико-ідеологічної ідентифікації* молоді присвячено дослідження Г. Циганенко [19]. Емпірично встановлено, що зміст соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічної ідентифікації („позиційна конкуренція”, „політична ідентифікація”, „домінантна автономізація”, „владне самоствердження”, „прагматична раціоналізація”, „нормативна непоступливість”) утворюють психологічні способи регуляції та корекції особистістю своїх когнітивних, мотиваційних і поведінкових настановлень політико-ідеологічного спрямування в процесі та під впливом інтерсуб'єктної взаємодії. Виявлено чинники політико-ідеологічного самовизначення (рівень самосвідомості й самооцінки, рівень соціального мислення й рефлексії, система ціннісних орієнтацій, сформованість компонентів особистісної готовності утверджуватися в соціально-політичній сфері).

Б. Мар'єнко основними механізмами політичної ідентифікації визначив «зараження, сугестію, наслідування, а також...усвідомлення і засвоєння певних політичних взірців на підставі власного вибору за механізмом переконання, відповідно до потреб, інтересів і очікувань особистості [20, 66]. Політична ідентифікація, на думку дослідника, розгортається на базі

сформованих ідентичностей (релігійної, етнічної та інших) і є не лінійним процесом.

Політична ідентифікація досліджується у контексті соціально-психологічних чинників політичного та електорального вибору. Є. Головаха, проаналізував міжпоколінні відмінності ставлення українців до влади та політичного вибору і виявив феномен раціонального політичного вибору в умовах неприйняття дійсності, який виявляється найбільш яскраво у молоді, хоч властивий і іншим віковим когортам. Ідентифікацію з майбутніми змінами в умовах політичних реформ, які приносять більше втрат, ніж надбань, автор пояснює відсутністю у молоді екстраполяції минулих втрат на майбутнє і амбівалентністю оцінок минулого і майбутнього. З віком цей ефект послаблюється, демократичні настанови «розмиваються» і, на тлі кризових суспільних тенденцій, ідентифікація з демократичними цінностями і перетвореннями послаблюється [21]. Водночас М. Слюсаревський, посилаючись на дані емпіричних досліджень, стверджує, що більшість українців віддані демократичним цінностям: 50,8% переконані, що «нізащо не підтримуватимуть будь-яку владу, якщо вона діятиме недемократично» [22, 51]. Про зростання частки громадян, які ідентифікують себе з українською політичною нацією свідчить, зокрема, те, що найвагомішою причиною, здатною спонукати громадян до протесаної поведінки є «зрада владою національних інтересів України» [22, 60].

Г. Циганенко визначила критерії оцінювання партійної ідентифікації (внутрішня/зовнішня, ситуаційна/над ситуаційна) та емпіричні показники, з урахуванням яких її можна аналізувати, а саме: персональні та соціальні ідентифікації, розміщення власних ідеологічних цінностей у континуумі «праві-ліві», їх близькість до програмних цілей та ідеологічних поглядів певної партії, самоідентифікація з певною ідеологічною течією, співвіднесення і узгодженість когнітивної, емотивної та поведінкової складових політичної орієнтації [23, 63].

Особливості *ситуативної ідентифікації з політичними цінностями* та її вплив на електоральний вибір студентів вивчала Д. Пуертас [24]. Авторкою емпірично доведено, що ситуативна актуалізація цінностей призводить до зміни електоральних преференцій студентства, окреслених цінностями континууму «відкритість змінам – консерватизм». Зокрема із зростанням значущості цінностей досягнення, збільшувалась частка тих, хто зголошувався віддати свій голос за політичні сили, які асоціюються з економічним розвитком і демократичним устроєм, а актуалізація екологічних цінностей призводила до формування зв'язку між електоральними уподобаннями та ціннісним полем «самотрансценденція».

Низку соціально-психологічних досліджень присвячено виявленню *особливостей та чинників політичної ідентифікації*. Л. Климанська проаналізувала вплив політичного міфу (складної символічної форми, сконструйованої репрезентації реальності, яку люди сприймають на віру) на процес політичної ідентифікації. Міфи, на переконання дослідниці, пропонують ідентичності і способи ідентифікації, а формування нової політичної ідентичності потребує відповідної міфологічної та ритуалізованої складових державної ідеології [25].

Вплив історичної пам'яті на пошук оптимальних стратегії соціальної взаємодії, консолідацію *та ідентифікацію спільноти* досліджувала І. Дідук. Історична пам'ять, за визначенням авторки, є, насамперед, мовномисленнєвою системою, яка цілком підпадає під поняття дискурсу і, в свою чергу, входить у систему різних дискурсів, у тому числі й політичного. За результатами емпіричного дослідження культурно-історичних інтерпретацій молоді встановлено, що ідентифікація з нацією та цивілізаційний вибір визнаються респондентами умовою майбутнього процвітання [26].

І. Гусєв, вивчаючи *особливості політичної поведінки* представників *субкультури бідності*, встановив, що об'єктивна бідність більшою мірою

призводить до відсторонення від активного політичного життя, а суб'єктивна – актуалізує невдоволення політичними процесами та активізує проблемні форми політичної поведінки і, відповідно негативну політичну ідентифікацію. [27]

М. Сидоркіна виявила **зумовленість політичної самоідентифікації** молоді **особливостями інформації політичного змісту** і визначила тенденції впливу мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію студентської молоді, зокрема встановлено, що мотивація задоволення від суспільно-політичної участі найбільшою мірою впливає на самоідентифікацію «активна громадянська позиція»; мотивація громадянської відповідальності зумовлює самоідентифікацію «вплив та єднання»; високий рівень прояву відчужено-розчарованої політичної самоідентифікації зумовлюється низьким рівнем мотивації громадянської відповідальності; самоідентифікація «надія на політиків» найбільшою мірою залежить від соціальної мотивації; самоідентифікація «моя хата скраю» залежить від впливу мотивації особистої вигоди[28].

А. Красняковою побудовано структурну **модель становлення політичної суб'єктності молоді** (визначено умови і ознаки розвитку) та виявлено тенденції впливу інтернет-середовища на розвиток складових політичної суб'єктності молоді. Політична суб'єктність визначається як «спроможність людини долучатися до усвідомлено-відповідальної, над ситуативної політичної участі, мета якої – вплив на суспільно-політичні процеси» [29, 27].

Із застосуванням авторської модифікації проєктивних методик І.Остапенко встановила, що **емоційно найбільш привабливими для молоді** є демократична та ліберальна моделі взаємодії з владою, тоді як авторитарна пов'язана зі страхом, ворожістю, агресією, підкоренням, спустошеністю і емоційно для більшості досліджуваних є неприйнятною. Втім на тлі таких чітких ідентифікацій виявлено суперечності в уявленнях молоді про владно-

підвладну взаємодію, а саме: неготовність до конструктивної взаємодії та низький рівень готовності виконувати рішення влади і патерналізм на рівні очікувань; тотальна недовіра, низький авторитет існуючої влади і високий рівень вимогливості щодо її моральності; очікування гарантій забезпечення політичних прав та свобод з боку влади і готовність до можливого втручання держави в суспільне та особисте життя громадян[30].

Зумовленість динаміки образу Я процесом ідентифікації особи з політичною партією дослідив Д. Кобрисенко. Доведено, що міра ідентифікації з політичною партією впливає на політичне самовизначення: чим міцніше особа ідентифікується з партією, тим сильніші її орієнтації на владу, працю та свободу, виразніша політична ідентичність (залученість до політичного життя, здатність робити власний політичний вибір, національна ідентичність), слабший самоінтерес; виявлено пряму залежність ускладнення політичної ідентичності від міри ідентифікації особи з партією; показано, що з віком політичний образ Я дорослих осіб стає консервативнішим; встановлено, що під впливом загострення політичної конкуренції увиразнюється позитивне емоційне самосприймання політичних активістів, ускладнюється політичний образ Я, посилюється вплив політичної ідентичності та інтернальності у виробничих відносинах на загальний і політичний образи Я [31].

Різні аспекти *політичної ідентичності* досліджувались у *руслі теорії соціальних репрезентацій*. Зокрема В. Москаленко та Н. Дембицькою здійснено дослідження особливостей впливу політичних уявлень на формування політичної ідентичності особистості. Емпірично визначено три рівні політичної ідентичності студентської молоді: *вищий (соціетальний)*, репрезентований уявленням про себе як потенційного суб'єкта владно-підвладних відносин, «...категоризація себе як громадянина, що має спільні риси з усіма представниками всієї держави», «ототожнення особистості з загальнодержавними цінностями» [32, 481]); *середній*, утворений системою

групових ідентичностей, що «вибудовується через ототожнення особистості з певною політичною групою» або ж самовизначення щодо різних політичних угруповань, при цьому рівень політичної ідентичності може не співпадати з громадянськістю і навіть суперечити їй; *нижчий* рівень складає «*особистісна* ідентичність, як усвідомлення індивідом себе в якості автономного «Я» на основі самокатегоризації, заснованої на виокремленні унікального індивіда від інших членів групи» [32, 482]. Визначено механізми політичної ідентичності для кожного з рівнів: на соціетальному рівні – ідентифікація особистості з інституційними цінностями соціуму, на груповому – прагнення до позитивного «Я-образу», на особистісному – міжособистісне порівняння себе з іншими. Висунуто припущення про те, що на вищому рівні політичної ідентичності політична поведінка детермінована переважно когнітивними, на середньому – афективними, а на нижчому конативними компонентами ідентичності.

Визначення сутності та виявлення місця *громадянської ідентичності* у структурі особистісних ідентичностей – один із напрямів дослідження політичної ідентичності у вітчизняній політичній психології.

Н. Хазратова для з'ясування *сутності громадянської ідентичності* зіставляє її з етнічною, територіальною, національною, мовною та цивілізаційною ідентичностями. Всі вони, на думку дослідниці, пов'язані з патріотичними переживаннями і справляють вплив на хід політичного процесу, однак лише громадянська, національна та цивілізаційна ідентичності за своєю природою є політико-психологічними утвореннями, що залежать від свідомого вибору особи і пов'язані з її політичними поглядами. Інші ідентичності мають природний, соціобіологічний характер [33].

«Громадянська ідентичність передбачає самоототожнення з громадянином держави, ... її громадянською спільнотою, незалежно від етнічного коріння та національного походження. Громадян об'єднують

спільні організаційні цінності, особливості спільної долі, які програмуються однаковими для всіх вимогами, обмеженнями та можливостями певного організаційного простору» [33, 115]. Різні за типом держави передбачають різні рівні активності громадян: від моделі «держава-мінімум» до моделі тоталітарної держави, яка контролює всі сфери життя громадянина. Держава як організація створює аксіологічний простір з системою цінностей (від світоглядно-політичних та патріотичних до цінностей громадянина як такого), які впливають на самореалізацію особистості, формуючи її за зразками та моделями. Отже, соціальна самореалізація передбачає розуміння явних і неявних правил та цінностей, що існують у державі та адаптацію до них.

Етнічна та територіальна ідентичності, як природні, первинні утворення, на думку дослідниці, можуть вступати в суперечність з ідентифікаціями культурно-політичними, зокрема громадянською ідентичністю. Така суперечність усувається завдяки ієрархізації ідентичностей.

На відміну від національної ідентичності, яка має етнонаціональну основу – етнонаціональну культуру, традиції та генетично спільні особливості, громадянська ідентичність ґрунтується на державницьких цінностях в межах глобальних організаційних утворень. Етнонаціональне при цьому є другорядним і незначущим.

Оскільки утвердження української державності триває, громадянська ідентичність населення також перебуває в процесі поступового становлення. Дослідниця припускає наявність великої кількості різновидів і варіантів громадянської ідентичності населення України, серед яких російська та радянська громадянські ідентичності або їх поєднання, цивілізаційна та космополітична ідентичності. Невизначена громадянська ідентичність є ще одним різновидом громадянської ідентичності українців. Вона трактується як форма недовіри до держави і протесту, що почасти

переживається незаможними громадянами. У таких випадках дистанціювання та відчуження від держави призводить до ситуації домінування територіальної та етнічної ідентичності, тоді як громадянська підпорядковується їм у ієрархії ідентичностей [33].

Інший підхід до *трактування громадянської ідентичності у структурі соціальної ідентичності особистості* і, відповідно, її сутнісних особливостей пропонує П. Горностай. Надаючи перевагу політико-ідеологічній інтерпретації національної ідентичності, дослідник відмовляється від апіорної ієрархізації ідентичностей і пов'язує їх з особливостями домінуючої в суспільстві ідеології, наприклад етнічного або громадянського націоналізму. Нація вважається як етнічною, так і політичною групою. З огляду на це національна ідентичність може трактуватися і як етнічна, і як громадянська ідентичність. Відповідно громадянська ідентичність є складовою національної ідентичності і пов'язана з ідеологією громадянського націоналізму [34].

Аналізуючи еволюцію громадянської ідентичності на теренах України в межах політико-психологічної та історико-психологічної парадигми, дослідник доходить висновку, що «розвиток етнічної ідентичності нині поступився місцем розвиткові громадянської ідентичності» [34, 109]. Внутрішні та зовнішні протиріччя актуалізували громадянську ідентичність, підвищили рівень згуртованості громадян навколо ідеї державності та незалежності. Значення ж етнічної ідентичності, як наголошує дослідник, не тільки не зникло з порядку денного, а й буде зростати в майбутньому» [34, 109], а отже її розвиток вимагає активізації зусиль держави та суспільства і наукових розвідок зокрема [34; 35].

П. Горностай пропонує розглядати громадянську ідентичність як компонент ширшого соціально-психологічного феномену – громадянської свідомості, модель якої охоплює геополітичний, політико-економічний, політико-правовий і соціально-психологічний аспекти, що виявляються на

трьох рівнях: глобально-державному, державно-регіональному та місцевому. Політико-економічний, політико-правовий і соціально-психологічний аспекти визначаються автором як недостатньо розвинуті і як такі, що вимагають подальшої актуалізації [4; 34].

Актуальним напрямом досліджень громадянської ідентифікації є ***вивчення мотивації, способів та детермінант взаємодії особистості та колективних суб'єктів і держави.***

Серед детермінант такої взаємодії Н. Хазратова називає внутрішньомотиваційну, зовнішньонормативну та аксеологічну [36].

Внутрішньомотиваційна детермінанта полягає в прагненні особистості «до соціального втілення та утвердження власного Я» [36, 78]. Реалізація її суб'єктного потенціалу потребує структурованої соціальної системи, яку підтримує держава. Мотиву соціальної реалізації передують мотив адаптації до організаційного середовища держави як умови адекватного цілепокладання та відповідної активності. Такі мотиви визначають внутрішню психологічну суперечливість ставлення громадянина до держави і можуть спричиняти як латентний конфлікт між реалізацією власної волі і волі державної влади, так і патерналістські очікування та конформність. Переважання того чи того мотиву визначає спрямованість особистості на політичний конформізм, політичну кон'юнктурність, політичний релятивізм або маргінальність та інші форми реалізації своєї політичної волі.

Зонішньонормативна детермінанта пов'язана з регламентацією ставлень, настанов та поведінки членів спільноти. Така регламентація соціальної поведінки впорядковує життя людини, робить його більш прогнозованим та контрольованим і задовольняє потребу людини в фізичній, економічній та психологічній безпеці.

Аксеологічна детермінанта пов'язана з психологічною потребою у сенсі життя, який особистість шукає разом з членами спільноти – іншими

громадянами, поділяючи притаманну їй систему цінностей та смислів. Це дозволяє людині відчувати себе невід'ємною частиною спільноти та розраховувати на її підтримку [36].

Відносини особистості і держави у сучасній психології аналізуються в *суб'єктній парадигмі*: особистість і держава розглядаються як суб'єкти взаємодії. Вчинки особистості відносно держави не є жорстко зумовленими зовнішніми чинниками. Вони визначаються суб'єктною інтенцією її соціальної самореалізації. Держава також не є інструментом владарювання: вона виступає втіленням ціннісно-цільового потенціалу громадянської спільноти. Предметом соціально-психологічного аналізу в суб'єктній парадигмі є взаємодія громадян і влади. Досліджуючи психологічний вплив політичної влади на громадян, В. Васютинський називає три основні «соціально-психологічні іпостасії» його здійснення [3710, 438]: *патерналістсько-демагогічна* (надання громадянам відчуття опіки, захищеності та стабільності), *прагматично-регулятивна* (упорядкування) та *маніпулятивно-параноальна* (озброєння громадян світоглядними орієнтирами, визначення їхніх спільних цілей та ідеалів). Такий вплив може набувати характеру тиску, який є атрибутом державного управління і не обов'язково має оцінюватись як негативний чинник громадсько-політичного життя. Навпаки, притаманна громадянам потреба перебувати в залежності від сильної влади виправдовує справляння такого тиску. Нарешті і саме призначення держави полягає в «застосуванні насильної регуляції в тих сферах, де самоорганізоване суспільство виявляється безпорадним» [3710, 431].

Водночас масова свідомість виявляє значну самостійність у структуруванні відносин із владою і сама справляє істотний соціально-психологічний тиск на неї через суспільне обурення, громадську оцінку влади та суспільні уподобання, а також політичний вибір громадян. Такий

вибір здійснюється постійно в сукупності ставлень, висловлювань та дій у відповідь на дії влади.

Таким чином, громадянська спільнота та окремі громадяни постійно реагують на те, як політична система виконує приписані їй соціально-психологічні та політико-ідеологічні функції, які, в свою чергу, є своєрідним відображенням суспільних запитів. Якщо держава такі запити успішно задовольняє і не спричиняє поляризації суспільства і суспільного протистояння, вона позбавляється власне політичних функцій і виконує функцію «соціальної координації самоорганізованого суспільства» [3710, 432].

Загалом розглядається чотири типи взаємодії громадян і держави як носія політичної влади, які визначають процес громадянської ідентифікації: суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна, об'єкт-суб'єктна та об'єкт-об'єктна взаємодія. *Суб'єкт-суб'єктна взаємодія* громадянина і держави передбачає взаємне прийняття і легітимацію суб'єктної реалізації кожної із сторін. *Суб'єкт-об'єктна* або *об'єкт-суб'єктна взаємодія* характеризується відсутністю партнерства та визнання другорядності одної із сторін. *Об'єкт-об'єктні відносини*, як зауважує Н. Хазратова, «...знецінюють суб'єктне першоджерело учасників взаємодії» [34, 72].

Ставлення, настанови молоді щодо громадянської взаємодії, особливості її громадянських уявлень як прояву громадянської ідентичності, а також ***механізми та чинники процесу громадянської ідентифікації*** є одною із центральних проблем у дослідженнях політичної соціалізації та розвитку політичної культури молоді.

У вітчизняній психологічній науці найпоширенішим підходом до дослідження політичної соціалізації є *культурно-діяльнісний підхід*, згідно якого, як зазначає В. Москаленко, «політична соціалізація визначається як процес активного засвоєння індивідом ідеологічних та політичних цінностей і норм суспільства і формування їх в усвідомлену систему соціально-

політичних установок, які визначають позиції і поведінку індивіда в політичній системі суспільства» [378, 363].

У контексті такого підходу наголошується на активному конструюванні особистістю семантики політичного світу шляхом співставлення нових ідей з попередніми знаннями і уявленнями, асиміляції нової інформації в попередні ментальні конструкти або, якщо необхідно, реструктуруванням мисленнєвих структур для сприйняття нової інформації. Більше того, особа може в свою чергу впливати на соціалізуючу її систему, що перетворює цей процес із механічного «впливу» системи на пасивного індивіда у їх взаємну адаптацію та розвиток [38, 9].

Громадянська ідентичність формується в результаті осмислення особистістю свого місця та ролі в системі політичних відносин, усвідомлення своєї самототожності, що є результатом засвоєння цінностей політичної культури суспільства [40, 39].

Особливості громадянської ідентичності та процесу громадянської ідентифікації учнівської молоді в контексті взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, як чинника розвитку політичної культури учнів вивчалися С. Позняк. Автором представлено *модель громадянської компетентності* як конструкту, що задає координати смислових репрезентацій очікуваної системи громадянських уявлень, складовими якої є політико-правова освіченість громадянина, знання і розуміння принципів та цінностей демократичної взаємодії; ціннісні орієнтації – патріотизм та лояльність до політичної спільноти, усвідомлення відповідальності, принципів свободи, рівності, солідарності та толерантності; уявлення та очікування щодо держави та суспільства, своєї ролі як громадянина і здатність та готовність до самореалізації в громадянській та політичній сферах діяльності [4140].

Розроблено *типологію* та емпірично доведено неоднорідність *громадянських уявлень* членів суспільства і зокрема суб'єктів навчально-

виховного процесу. Громадянські уявлення учнівської молоді відповідають типу «громадянин-підданий» (базові індикатори: лояльність і законслухняність), де основними акторами громадянської взаємодії виступають громадянин і держава, а основними вимірами є політичний і моральний; у репрезентаціях розробників навчально-методичного змісту громадянської освіти в школі переважає тип «громадянин-учасник» (політична і громадянська активність), у репрезентаціях учителів – «громадянин – позитивна особистість» (соціальна довіра, відповідальність і толерантність). У дослідженні емпірично підтверджено, що наявний рівень громадянських уявлень учителів зумовлює вектор інтерпретацій базових понять, що призводить до їх звуження або/та перенесення акцентів, наслідком чого є коригування формально регламентованих смислів, які мають бути сформовані в уявленнях учнів [4140; 4241].

В. Духневич дослідив такі аспекти громадянської ідентифікації, як політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді [4342]. *Політико-правова свідомість* визначається як «сфера суспільної чи індивідуальної свідомості, що охоплює знання й розуміння права та політики, ставлення до права та політики, правової і політичної діяльності, суспільно-правових інститутів тощо» [4342, 218]. Називаються внутрішні чинники регулювання політико-правової свідомості, якими є система взаємозалежних впливів образів, оцінок, упереджень, стереотипів та настановлень, мотиваційно-ціннісних уподобань і досвіду суб'єкта, його ставлень та знань у галузі політики, держави і права. Запропонована теоретична модель становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості.

Громадянська позиція як готовність до відповідальності визначається дослідником як сумарний вияв та критерій політико-правової свідомості особистості. Залежно від ступеню відповідальності виділено різні форми громадянської позиції (від активної до максимального самоусунення від

суспільно-політичного життя) та побудовано типологію таких форм, складовими: “революціонер”, “волонтер”, “фанатик”, “пофігіст” та “маргінал” [4342, 226]. Параметрами вияву тієї чи тієї громадянської позиції є: вияв відповідальності, сутнісний вияв відносин між суб’єктом і державою та контроль.

О. Гуменюк дослідила проблему громадянської відповідальності молоді як чинника політичної участі. *Громадянська відповідальність* розглядається як «форма активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії» [4443, 102]. Серед основних ознак відповідальності визначаються такі: активна життєва позиція, усвідомлене ставлення до свого громадянського обов’язку, самостійність і наполегливість, самоаналіз, самоконтроль, самоорганізація, чесність, готовність відповідати за власні вчинки. Дослідниця наголошує, що відповідальність є повністю добровільним актом, основою якого є привласнення норм і принципів суспільної моралі. У такому випадку «відбувається гармонізація інтелектуально-раціонального, емоційно-мотиваційного і поведінкового компонентів у зовнішньому та внутрішньому світах людини» [4443, 105].

Базовими передумовами становлення громадянської відповідальності є громадянське суспільство, громадянська свідомість та громадянська самосвідомість, а механізмами формування – персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, менталізація, цілепокладання та рефлексія. Виокремлюється чотири рівні громадянської відповідальності особистості: ситуативний (переважає вигода й обов’язок), дискусійний (в основі – зобов’язання та життєва позиція), лідерський (наполегливість, самостійність, самоаналіз, самоорганізація та самоконтроль), далекосяжний (добровільність, свобода, рефлексія, вчинкова післядія) [44; 45 43; 44].

Здійснене автором емпіричне дослідження, у якому брали участь респонденти трьох регіонів країни – центрального, південного та західного, виявило особливості як у рівнях загальної відповідальності студентів і

старшокласників, так і у розвитку їх окремих компонентів. Зокрема дещо вищі показники рівня відповідальності було отримано за результатами обробки даних опитування молоді західного регіону порівняно з центральним та південним регіонами [44 43].

В. Павленко і М. Самойленко емпірично дослідили *взаємозв'язок громадянської та етнічної ідентичностей* старшокласників з їхнім ставленням до сучасної соціально-політичної ситуації [46 45]. Серед виявлених тенденцій автори відзначають такі: старшокласники демонструють високий рівень актуальності як громадянської, так і етнічної ідентичності, однак переважає рівень актуалізованості саме громадянської ідентичності, що, на думку дослідників, є наслідком загострення соціально-політичної ситуації в країні. Оцінюючи «ключові постаті соціально-політичної ситуації – волонтерів, українських воїнів та бойовиків т. зв. ЛНР/ДНР» [46 45, 96], досліджувані демонструють найвищу ступінь ідентифікації з образом волонтерів, найвіддаленішим є образ бойовика. В цілому ж підлітки слабо ідентифікують себе з усіма ключовими постатями. Образ власного ідеалу є для них ближчим за будь-який із запропонованих їм образів. Дослідниками виявлено позитивну кореляцію між рівнями ідентичностей і оцінками респондентами заданих образів. Старшокласники з вищим рівнем етнічної ідентичності надавали порівняно вищу оцінку українським воїнам за всіма параметрами. Респонденти з вищим рівнем громадянської ідентичності демонстрували краще ставлення до українських воїнів та більшу віддаленість від образу бойовиків. Волонтери ж оцінювались на найвищому емоційно-цінністному рівні незалежно від рівня тієї чи тієї ідентичності.

Одним із напрямів політико-психологічних досліджень громадянської ідентичності та процесу громадянської ідентифікації є такий прояв громадянської суб'єктності, як *громадянська залученість або активність*.

Мотивація участі молоді в діяльності громадських організацій вивчалася С. Чолій. Дослідницею запропоновано *модель структури соціальної активності* молоді людини в громадсько-політичній сфері, визначено типи соціальної активності та відмінності між громадянською (сфера взаємодії особи з державою) та громадською активністю (взаємодія з громадою в межах громадянського суспільства). В теоретичній моделі мотивації участі в діяльності громадських організацій представлено структуру (потреби, цілі, цінності, настановлення, мотиви та мотиваційні стилі), спрямованість (соціальна та індивідуальна) та психологічні (особистісні риси та домінуючі психічні стани), статусно-демографічні (вік, освіта, основна зайнятість) та середовищні (освіта батьків, склад сім'ї тощо) чинники мотивації [47 46; 48 47]. Емпірично доведено, що соціальна спрямованість мотивації полягає у соціальному служінні та соціальному домінуванні, а індивідуальна – у особистісному розвитку та прагненні емоційно насиченого життя. Психологічними чинниками є такі особистісні риси, як екстраверсія, добросовісність, відкритість до нового досвіду, схильність погоджуватись, інтернальність і маскуліність, і психічні стани активності та задоволення життям [47 46]. У доробку дослідниці і *типологія мотивації участі молоді в діяльності громадських організацій*, складовими якої є мотивація служіння суспільству, мотивація влади і соціального престижу та мотивація особистісної цінності і зростання [47 46; 48 47].

Проблемі громадянського залучення присвячено дослідження І. Семків [49 48]. Авторкою запропоновано *типологію форм громадянської активності молоді*, в основу якої покладено два критерії: спрямованість активності (на себе, на групу чи на суспільство) та нормативність (зовнішня чи внутрішня зумовленість активності). Виділено громадський, культурно-політичний, нормативно-локальний та дозвілєво-розважальний типи активності.

Соціальний капітал розглядається дослідницею як одна із детермінант громадянської активності студентської молоді. Запропонована вавторкою *психологічна модель соціального капіталу* як чинника громадянської активності, враховує такі стилі громадянської активності студентської молоді: новаторський, індивідуалістичний, консервативний, просоціальний, традиційний та гедоністичний.

Підсумовуючи огляд досліджень з проблем ідентичності в сучасній вітчизняній психології можна констатувати, що уявлення про соціально-психологічні чинники політичної ідентичності загалом сформоване. Залишається актуальним вивчення зумовленості ідентифікації різних соціальних груп з політичними цінностями, ідеологіями, партіями і т.ін. неусвідомлюваними та ситуативними чинниками. Бракує також досліджень механізмів формування суб'єктності, як чинника (умови, механізму) становлення політичної і громадянської ідентичності. Існує і запит на дослідження з вищим рівнем узагальнення, які б стосувалися концептуалізації поняття політичної (громадянської) ідентичності, її структури, складових, а також виявлення взаємозв'язків та взаємозалежності різних видів політичної ідентичності.

Список використаних джерел і літератури

1. Слюсаревський М.М. «Ми» і «Я» в сучасному світі: Вибрані твори / М.М. Слюсаревський – К.: Міленіум, 2009. – 340с.
2. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії: Нариси, ст..., інтерв'ю на теми політ. та етніч. психології / М.М. Слюсаревський – К.: Гнозис, 1998. – 234с.
3. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: Монография / В.А.Татенко – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996 .– 404с.
4. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення / П.П.Горностай, О.А.Ліщинська, Л.Г.Чорна та ін. / за наук. ред. П.П. Горностая; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології.– К.: Міленіум, 2014. – 252с.
5. Павленко В.М. Трансформація соціальної ідентичності у східній Україні / В.М.Павленко // Наукові студії з політичної психології: Зб. статей /АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Агропромвидав України, 1998. – Вип. 3. – С. 97–109.
6. Гнатенко П.І. Про співвідношення політичної та національної самосвідомості (теоретично-методологічний аналіз) / П.І.Гнатенко // Наукові студії з політичної психології: Зб. статей –К.: "ДОК-К". – Вип. 2. –1996. – С. 39-45.
7. Грабовська С. Л. Політична ідентифікація як фактор визначення місця особистості в політичному просторі / С.Л.Грабовська // Політична психологія: науковий збірник. - Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С.32-39.
8. Донченко О.А. Управлінська криза в суспільстві: проблема ідентифікації з політичною владою / О.А.Донченко // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали методологічного семінару АПН України, 12 листопада 1998 р. – К. : Гнозис, 1998. С. 48-57.

9. Донченко О.А. Архетиповий менеджмент: монографія / О.А.Донченко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 264 с.
10. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / В. О. Васютинський – К., 2005. – 492 с.
11. Васютинський В.О. Соціально-психологічні параметри ставлення громадян до влади / В.О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології – К.: Агропромвидав України, 1999. – Вип.1(4). – С.18–26.
12. Корнєв М.Н., Фомічова В.М. Можливості формування нової цивілізаційно-культурної само ідентичності української політичної нації / М.Н.Корнєв, В.М. Фомічова // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А. Найдьонова, Л.Г. Чорна, І.Г. Батраченко та ін.] – К.: Міленіум, 2008. – Вип.8. – С.324-331.
13. Калина Н.Ф., Черный Е.В., Шоркин А.Д. Лики ментальности и поле политики: Монография / Н.Ф.Калина, Е.В. Черный, А.Д. Шоркин–К.: Агропромвидав України, 1999. –184 с.
14. Хазратова Н.В., Гнатко М.М. Ставлення особистості до влади як психологічний феномен / Н.В.Хазратова, М.М.Гнатко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології –К.: Агропромвидав України, 1999. – Вип. 1(4). – С. 27– 41.
15. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський // К.: ДОК-К, 1997.– 164с.
16. Васютинський В.О. Вивчаючи масову політичну свідомість і поведінку: уроки першої монографії / В.О. Васютинський // 10x20: збірник наукових

праць / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Ліра-К, 2014.– С.37–51.

17. Жадан І.В. Базові смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства/ І.В. Жадан // Наукові студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 34(37). – С.197–207.

18. Жадан І.В. Регіональні особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І.В.Жадан // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А.Найдьонова, Л.Г.Чорна, І.Г.Батраченко та ін.] – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 1(15).–С. 333–342.

19. Циганенко Г. Динаміка дії соціально-психологічних механізмів політико-ідеологічного самовизначення молоді / Г. Циганенко // Психологічні перспективи. – 2004. – № 5 – С.111–124.

20. Мар'єнко Б. С. Психологічні аспекти політичної ідентифікації / Б. С. Мар'єнко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Агропромвидав України, 1999. – Вип. 2 (5). – С. 64–68.

21. Головаха Е.И. Политический выбор молодежи Украины /Е.И.Головаха // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / За ред. В.М. Литвина та М.М. Слюсаревського. –К.: Інф.-вид. центр Тов-ва «Знання» України, 2001. –Вип. 3.–С. 174–178.

22. Україна через рік після Революції Гідності: стан суспільної свідомості. Травень' 2015: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського.– К., 2015.– 68с.

23. Циганенко Г. Парти́йна ідентифікація та електоральна поведінка / Г. Циганенко // Соціальна психологія. – 2004, №2(4). – С. 61–69.
24. Пуертас Савіна Д. К Модуляція особистісних цінностей як чинник формування електорального вибору / Д. К. Пуертас Савіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2013. – Вип. 32 (25). – С. 227–226.
25. Климанська Л. Символічне конструювання політичної ідентичності / Л. Климанська // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня - 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 365–390.
26. Дідук І.А. Факторний аналіз культурно-історичних інтерпретацій, що структурують політичний простір студентської молоді // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» – Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К.: Гнозис, 2015. – С.243–251.
27. Гусев І.М. Залежність політичної поведінки молоді від суб'єктивної оцінки власної бідності / І. М. Гусев // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки. / наук. ред. М.О. Носко. – Чернігів, 2012.– Вип. 105, Том 1. – С. 77–81.
28. Сидоркіна М.Ю. Інформаційний вплив як чинник політичної самоідентифікації молоді / М.Ю. Сидоркіна // Наукові студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 33(36). – С.288–295.
29. Краснякова А. О. Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку / А. О. Краснякова // Проблеми політичної психології: зб.

наук. праць // Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л.А.Найдьонова, Л.Г.Чорна, І.Г.Батраченко та ін.] – К.: Міленіум, 2014 – Вип.1(15).– С.45–55 .

30. Остапенко І.В. Психосемантичне дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді / І.В.Остапенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки: [Зб. наук. статей]. – Вип. 7. – К. : КиМУ, 2015. – С. 191–204.

31. Кобрисенко Д. О. Психолого-політичні особливості прихильників різних політичних ідеологій / Д. О. Кобрисенко // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. XIV, ч. 1. – К., 2012. – С. 134–143.

32. Москаленко В.В., Дембицька Н.М. Політична ідентичність і формування громадянськості особистості / В.В. Москаленко, Н.М. Дембицька // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Наукова збірка / Укладач Л. Марголіна; Канад.-укр. проект «Демократична освіта», М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – С.473–484.

33. Хазратова Н. В. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей / Н. В. Хазратова // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць // Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.] – К. : Міленіум, 2015 – Вип. 2 (16). – С.112–125.

34. Горностай П. П. Громадянська ідентичність українців та її еволюція / П. П. Горностай // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць // Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології

НАПН України; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.] – К. : Міленіум, 2015 – Вип. 2 (16). – С. 98–111.

35. Горностай П. П. Социальные конфликты и групповая идентичность / П. П. Горностай // Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: соціальні виміри сучасності : матеріали VI всеукр. Наук.-практ. конф. з міжнар. участю. – Київ-Мелітополь, 2014. – С. 40–45.

36. Хазратова Н. Психологія відносин особистості й держави : монографія / Н. Хазратова. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.

37. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Видання 2-ге, виправлене та доповнене / В. В. Москаленко // К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.

38. Соціальне наuczання: механізми розвитку політичних сталень молоді : [наук. метод. посіб.] / [І. Жадан, І. А. Дідук, С. І. Позняк та ін.] ; за ред. І. В. Жадан ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 352 с.

39. Москаленко В. В. Проблема ідентичності в політичній соціалізації особистості / В. В. Москаленко // Психологія: Зб. наук. праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 17. – С. 65–70.

40. Позняк С. І. Громадянські уявлення як психологічний чинник розвитку політичної культури молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Політична психологія» / С. І. Позняк. – Київ, 2011. – 20 с.

41. Позняк С. І. Перспективи розвитку громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти / С. І. Позняк // Вища освіта України – Додаток 3, том II (9) – 2008 р. – Тематичний випуск «Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 477–482.

42. Духневич В. М. Політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді / В. М. Духневич // Наукові студії із соц. та

політ. психології: Зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д. Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 34(37). – С. 216–228.

43. Гуменюк О. С. Громадянська відповідальність молоді як чинник політичної участі / О. С. Гуменюк // Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за наук. Ред. Л. О. Кияшко. – К. : Міленіум, 2014. – 216 с.

44. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення молоді як чинник політичної участі / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 65–74.

45. Павленко В. М., Самойленко М. В. Соціальна ідентичність і ставлення старшокласників до сучасної суспільно-політичної ситуації / В. М. Павленко, М. В. Самойленко // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць // Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.] – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 74 – 88.

46. Чолій С. М. Мотивація участі молоді в діяльності громадських організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Політична психологія» / С. М. Чолій. — Київ, 2011. — 20 с.

47. Чолій С. М. Модель мотиваційних чинників громадської діяльності молоді / С. М. Чолій // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 10. – С. 177–189.

48. Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Політична психологія» / І. І. Семків. — Київ, 2009. — 20 с.